

**ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ
ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ**

**1. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I ԴԱՐԻ
ՍԿԶՐՆԵՐԻՆ: ՀՌՈՄԸ, ՊԱՐԹԵՎՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ**

Հռոմեական փաղափականությունը Հայաստանում մ. թ. ա. I դարի վերջերից և մ. թ. I դարի սկզբներին: Արտաշեսյան հարստության անկումից հետո Մեծ Հայքի թագավորությունը իրավական տեսակետից մնում էր Հռոմեական կայսրության քաղաքական ոլորտում: Հայոց թագավորը, իբրև հռոմեական կայսեր և ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից, պարտավոր էր չխախտել այն քաղաքական վիճակը, որ ստեղծվել էր Պոմպեոսի և Տիգրան Բ-ի միջև մ. թ. ա. 66 թվականին կնքված Արտաշատի դաշնագրից հետո:

Արտաշեսյան դինաստիան այլևս չկար, բայց մնում էին Հռոմի իրավունքները Մեծ Հայքի թագավորության նկատմամբ: Հռոմեական կայսրն իրեն իրավասու էր համարում միջամտելու Մեծ Հայքի գահակալական վեճերին և սովորաբար «Մեծ Հայքի թագավորի» տիտղոսը շնորհում էր իրեն ցանկալի կամ իր առաջադրած թեկնածուին: Այդ թեկնածուները, սովորաբար, արենակցական կապ չունեին Արտաշեսյան դինաստիայի հետ կամ ունեին շատ հեռավոր կապեր, բայց դրանք հայտարարվում էին «օրինավոր» ժառանգներ և երբեմն ստանում էին դինաստիական «Արտաշես» կամ «Տիգրան» անունները:

Ստեղծված իրադրությունը սկզբնական շրջանում մի կերպ հանդուրժում էին պարթև Արշակունիները, քանի դեռ կլանված էին ներքին գահակալական կռիվներով և հնարավորություն չունեին միջամտելու հայկական հարցին:

Հռոմը իր քաղաքական ազդեցությունը Հայաստանում և Պարթևստանում օրըստօրե ուժեղացնում էր պատանդների ստանալու միջոցով, քաղաքականություն, որ իր ձեակերպումն ստացավ Օգոստոս կայսեր (մ. թ. ա. 31—մ. թ. 14) օրոք:

Այսպես, մ. թ. ա. 30 թվականին, երբ Օգոստոսը գրավեց Եգիպտոսի մայրաքաղաք Ալեքսանդրիան, իր հետ Հռոմ տարավ Արտավազդ Բ-ի գերությունից «փրկված» ընտանիքի անդամներին, որտեղ սրանք մեծանում ու դաստիարակվում էին հռոմեական ոգով: Սրանցից որևէ մեկը, Հռոմի շնորհիվ թագավորելով Հայաստանում, սովորաբար իրեն հայտարարում էր հռոմեացի (φειλομαίος) և իր շուրջն էր համախմբում իր համախոհներին և հայ

ավագանու անդամներին, որոնք ստանում էին բարձր պաշտոններ՝ Երզնկի գործակալությունները: Այսպես ժամանակի ընթացքում հայ ավագանու մեջ առաջ է դառնում «հռոմեասեր» թևը, որը Հռոմի քաղաքականության հենարանն է դառնում՝ երկրում¹:

Այսպես նաև Պարթևաստանում կայսրին ուղարկված պատանդը մի միջոց էր գահի ռոմիական ժառանգին համար՝ աղատվելու իր ախոյանից: Սակայն հաճախ այդ պատանդը, որն անպայման Արշակունիների տոհմից էր, դառնում էր Հռոմի ձեռքին մի կարևոր գործիք, պարթևական պետության ներքին գործերին խառնվելու համար: Այդ հողի վրա պարթևական արքունիքում տեղի ունեցող մշտական զահակալական կռիվները թողացնում էին Արշակունիների պետությունը, և հաճախ պարթև Արշակունիները ևս բավարարում էին Հռոմի պահանջները՝ պատանդ ուղարկելու կայսեր, որպեսզի այդ միջոցով պարթևական գահի ռոմիական ժառանգը՝ աղատվեր իր ախոյանից:

Այսպիսով, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Պարթևաստանում Հռոմը կարողանում էր ստեղծել իր կողմնակիցների խմբավորում, որը աշխարհակալական քաղաքականության շահերին էր ծառայում:

Հռոմեական կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը կայսրության սահմանները հասցրել էր մինչև Հոնոս, Դանուբ և Նիլոս գետերը: Այդ լայնածավալ սահմանագծերը հարկավոր էր պաշտպանել և անհրաժեշտ էր ունենալ սահմանապահ զորամասեր, իսկ զինվորական ռեզերվները շատ ավելի դանդաղ էին աճում, քան տերիտորիաները:

Այդ կապակցությամբ հռոմեական բանակի վատթարացած վիճակը դարձավ կայսրության տկարացման հիմնական պատճառը:

Առաջինը, որ գիտակցեց ստեղծված դրությունը, Օգոստոս կայսրն էր: Նա թագավորության վերջին տարիներին իր հաջորդներին կտակեց չընդլայնել կայսրության սահմանները: Համաձայն Դիոն Կասիոսի, Օգոստոսն իր արքունիքին խորհուրդ տվեց սահմանափակվել եղածով և ցանկություն չունենալ ընդլայնելու կայսրությունը, որովհետև այն դժվար կլինի պահպանելը²:

Հռոմին, այսպիսով, այլ բան չէր մնում Արևելքում, քան հանդուրժել կախյալ թագավորությունների սխտեմը³: Նման կախյալ թագավորություններ էին Պոնտոսը, «Հենիոխների և մաքեդոնների թագավորությունը», Փոքր Հայքը, Կոմմագենեն, Քալկիսը⁴ Կելեսիոսում, Պալմիրան, Հրեաստանը, որոնք ընկած էին երկու ախոյանների՝ Հռոմի ու պարթև Արշակունիների միջև և մի կերպ տանում էին կայսրության գերիշխանությունը:

1 Տե՛ս Հ. Յ. Առաուրյան, Քաղաքական վերաբերությունները ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմի մ. 190-են ն. թ. մինչև 428 թ. հ. թ., Վենետիկ, 1912, էջ 134—140:

2 Dio, LXI, 33, 5:

3 Տե՛ս Օ. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Иерона, ВДМ, 1948, № 3, էջ 54:

4 Քալկիսի փոքրիկ թագավորությունը գլխավորում էր հռոմեացիների կողմից նշանակված հայազգի զինաստներից մեկը (հավանաբար, Արտավազդ Բ-ի որդիներից), որոնք հայկական գահի հավակնորդ էին համարվում:

Կախյալ թագավորությունների սխտեմը, որ կայսրությունը իբրև ժառանգություն ստացել էր հանրապետությունից, մի միջոց էր, որով հռոմեական կառավարությունը պահում էր արևելյան սահմանագիծը: Սակայն հարձակողական գործողությունների համար Հոռոմի ռաբարեկամ ու դաշնակից թագավորների զորամասերը ամենևին պիտանի չէին⁵: Մ. թ. ա. I դարի վերջին և Հայք և Պարթևական թագավորություն) այնպիսի վիճակ էր ստեղծվել, որ թելադրող կողմը մնում էր Հոռոմը:

Հայաստանի անձնավորող տաճար. Նեապոլիս

Անկախություն վիճակ պարթևական թագավորության բիկունմում: Պարթևական աշխարհակալությունը ներքուստ միատարր չէր և բացակայում էր անհրաժեշտ էթնիկական ու քաղաքական զոդվածությունը: Արշակունիների պետությունը ոչ միայն բաժանված էր առանձին կախյալ թագավորությունների, այլև խայտառղեստ պատկեր էր ներկայացնում էթնիկական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման տեսակետից:

Պարթև Արշակունիների աշխարհակալությունը բաժանված էր երկու տարաբնույթ մասերի՝ արևմտյան և արևելյան սատրապությունների:

Արևմուտքում պարթևներին ենթակա էին Միջագետքը և Զագրոսյան լեռ-

⁵ См. О. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии, էջ 55:

նաստանը, որը ձգվում էր մինչև Մարաստան: Այս երկրամասերի ազգաբնակչության հիմնական տարրերն էին Կենտրոնական լեզուներով խոսող արամեացիներն ու արաբական ցեղերը, ինչպես և հույները, մասամբ՝ պարթևները և այլ իրանալեզու ցեղերը, որոնք, սակայն տնտեսապես և կուլտուրապես կապված էին ինքնավար քաղաքների հելլենացված վերնախավի հետ: Ահա պարթևներին խորթ այս միջավայրը՝ Ստորին Միջագետքը, անխուսափելիորեն դարձավ պարթև Արշակունիների քաղաքական կենտրոնը: Այն ժամանակվանից, երբ Տիգրան Բ Մեծը (95—55) նվաճեց պարթևների մայրաքաղաք էկրատանան (մ. թ. ա. շուրջ 89—85), պիտի հարց առաջանար պարթևական արքունիքը փոխադրելու Հյուսիսային Միջագետքից և Հայաստանից հեռու մի վայր: Միհրդատ Բ-ի հաջորդ, նոր գահ բարձրացած Որոդես Բ-ը (55—38/37) իր մայրաքաղաքը դարձրեց Տիգրոսը, որը աճել էր հելլենիստական աշխարհի երեք խոշորագույն կենտրոններից մեկի՝ Տիգրիսյան Սելևկիայի կողքին:

Քաղաքական տեսակետից պարթևական պետության արևմտյան սատրապությունների հելլենացված քաղաքների վերնախավը, այդ թվում նաև այստեղ հաստատված պարթևական ավագանու մի մասը, դեմ չէր ընդհանուր լեզու գտնելու Հռոմի հետ և այդ գնով ամրապնդելու իր քաղաքական դիրքերը ու անկախ լինելու ինչպես Արշակունիներից, այնպես էլ՝ Հռոմից⁶:

Արևմտյան այս նահանգներին հակադրվում էին Պարթևստանի արևելյան և հյուսիս-արևելյան նահանգները՝ Մարաստանը, Պարթևաց աշխարհը՝ «Ապար աշխարհը», Մաբգիանեն, Աստավանը, Ապավորդենեն (Ապավարկտիկենեն), Մակաստանը և սրանց հարակից երկրամասերը: Սրանք հելլենականության դեմ պայքար էին մղում դեռևս Սելևկյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում, իսկ այժմ, երբ Դրանգիանա-Մակաստանում ամրացած ռազմատենչ սակերն իրենց ձեռքն են վերցնում երկրի տնօրինությունը, այդ պայքարը ավելի մեծ ծավալ է ընդունում:

Պարթևական իրանի այս արևելյան և հյուսիս-արևելյան սատրապություններում մեծ շարժում էր սկսվել տեղաբնակ ցեղերի միջև, որոնց մեջ ներքին զարգացումը հանգել էր դասակարգային հասարակարգի և պետականության ձևավորման: Ներքին զարգացման այս պրոցեսները հակադրվում էին հույն-մակեդոնական նվաճողների ստեղծած հելլենիստական քաղաքներին, որոնք օաղիսներ էին դարձել և հետզհետե չքանում էին: Պետական ապարատում հունարենի փոխարեն գերիշխող էր դառնում պարթևների լեզուն՝ պահլավերենը:

Արդեն մ. թ. ա. I դարի երկրորդ կեսից սկսած պարթև Արշակունիների դինաստիայի ներսում գահակալական կռիվներ էին գնում այդ դինաստիայի երկու թևերի միջև, որոնց հիմնական մասը հենվում էր արևելյան և հյուսիս-արևելյան իրանական նահանգների վրա, իսկ նրանց հակառակորդները հեմարան էին գտնում Միջագետքի հելլենացված վերնախավերի մոտ և սովորաբար հովանավորություն էին ստանում հռոմեական կայսրների կողմից, որոնք

⁶ См. Г. А. Кошелев, Внутриполитическая борьба в Парфии (вторая половина I в. до н. э.), ВДИ, 1963, № 3, էջ 58 և հաջ.:

ակտիվ մասնակցություն էին ունենում բոլոր այդ բանսարկությունների և գաղտնի ու բացահայտ պայքարի մեջ:

Ներքին ուժերի վրա հենվող պարթև Արշակունիների հիմնական նեցուկն էր սակերից կազմված այրուձին՝ «սկյութական զորամասերը», որոնք, հավանորեն, հավաքագրվում էին Միջին Ասիայի քոչվոր ցեղերից, հատկապես ապարհացիներից-գահներից: Այս «սկյութների» մոտ, ըստ երևույթին, առաջնահերթ գեր էր խաղում անդրկասպյան ափերին հիմնված Մազքթաց Արշակունիների թագավորությունը, որտեղ գերիշխում էին ապարհացիները և այլ իրանական ցեղերը⁷:

Մեծ Հայքի թագավորությունը երկու մարտնչող պետությունների միջև: Երկու մեծ աշխարհակալությունների՝ Հռոմի ու Պարթևստանի միջև ընկած Հայաստանը՝ Մեծ Հայքի թագավորությունը, իր տերիտորիալ ընդարձակությամբ և քաղաքական կշռով հին աշխարհի երրորդ պետությունն էր: Մեր թվականության I դարի սկզբին գրված Պոմպեոս Տրոգոսի «Historiae Philippicae» պատմական երկում կարդում ենք. «Զի կարելի լռությամբ անցնել այդպիսի մեծ թագավորության կողքից, ինչպիսին է Հայաստանը, քանի որ նրա սահմանները, Պարթևստանից հետո, իրենց ընդարձակությամբ գերազանցում են բոլոր մյուս թագավորությունների սահմաններն, ընդ որում Հայաստանը կապագովկիայից մինչև Կասպից ծովը տասնմեկ հազար քալ տարածություն ունի, իսկ լայնքով նրա երկարությունն է յոթ հարյուր հազար քալը»⁸:

Հիրավի, Մեծ Հայքի թագավորության սահմաններում, որ Հռոմը ճանաչել է մ. թ. ա. 66 թ. Արտաշատի դաշնագրով, տակավին մ. թ. I դարի սկզբներին ընդգրկված էր շուրջ 310.000 քառակուսի կիլոմետր տարածությունը: Սակայն Մեծ Հայքը ոչ միայն նրանով էր աչքի ընկնում, որ Հին Աշխարհի երրորդ մեծ պետությունն էր, այլև տարբերվում էր Հռոմից ու Պարթևստանից մի լական գծով: Մեծ Հայքի թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր մի միաձուլվ էթնիկական թագավորություն: Այն բնակեցված էր մեկ ժողովուրդով, որը խոսում էր մի լեզվով, այդ հայ ժողովուրդն էր, որը, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, միալեզու էր (ὁμόγλωττος)¹⁰:

Ահա այս հանգամանքներն էին, որ նշանակալից պատմական գործոն էին հանդիսանում և Մեծ Հայքին հնարավորություն էին տալիս տոկալու և գոյատևելու երկու մրցակից աշխարհակալությունների միջև և նույնիսկ հարկադրելու, տր նրանք իրենց արտաքին քաղաքականությունը վարելիս հաշվի նստեին Մեծ Հայքի պետության հետ: Հարկավ, պարթև Արշակունիների համար հարցի լավագույն լուծումը կլիներ Մեծ Հայքի գահի վրա հաստատելու իրենց

7 Տե՛ս С. Т. Еремян, Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, № 4, էջ 58.

8 «Sed quoniam in Armeniam transitum facimus, origo eius paulo altius repetenda est. Neque enim silentio regnum tantum praeteriti fos est, eum fines post Parthiam omnium regnorum magnitudinem superent, siquidem Armenia a Cappadocia usque mare Caspium indecies centum milia patet, sed in latitudinem milia passum, septingenta porrigitur» (Justini Epitoma Pomp. Trogi, XLII, 2. Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 68, ծան. 1.

9 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 118:

10 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 5:

արքայական տոհմի ներկայացուցիչներին, որի համար և ձիգեր էին գործադրում: Հռոմը, ընդհակառակն, արտաքուստ հանդես էր գալիս իբրև Արտաշեսյան դինաստիայի շառավիղների օրինական իրավունքների պաշտպան և, ձրգտելով իր քաղաքական ազդեցության ներքո պահել Ատրպատականի թագավորությունը, հայկական գահի վրա հաստատում էր այդ պետության թագավորող դինաստիայի ներկայացուցիչներին, որոնք արյունակցական կապեր ունեին Արտաշեսյանների հետ: Հետագայում, երբ Ատրպատականում հաստատվեց պարթև Արշակունիների դինաստիան, և այդ երկիրը վերջնականապես ազատվեց Հռոմի ազդեցությունից, հռոմեական կայսրները դիմում են Հրեաստանի, Քալկիսի, Պոնտոսի և Վրաց աշխարհի (Իբերիայի) թագավորական տներին, որոնք արյունակցական կապեր ունեին Արտաշեսյանների ու նրանց նախորդած Երվանդունիների հետ և այդ պատճառով համարվում էին հայկական գահի օրինավոր հավակնորդներ: Այս ժամանակաշրջանում ապրող հակիտոսը գրում է. «Մեծագույն պետությունների միջև է տեղավորված Հայաստանը և շատ հաճախ հայերը երկպառակ են, որովհետև նրանք թե՛ ատում են հռոմեացիներին և թե՛ նախանձում են պարթևներին»¹¹: Ահա քաղաքական իրադրության այն պատկերը, որ գերիշխում էր մ. թ. I դարի սկզբներին:

2. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԴՐԱՄՈՆԵՐԸ ՀԱՅԱԿԱՆ ԳԱՀԻ ՎՐԱ Մ. թ. I դարի սկզբներին

Ատրպատականի արքայական դինաստիայի ներկայացուցիչները հայկական գահի վրա: Արտաշեսյան հարստության վերջին շառավիղ Տիգրան Դ-ի մահվանից հետո մնացել էր նրա քույր Էրատոն, որը հրաժարվեց գահից (մ. թ. 1-ին թվական): Ատեղծված վիճակն օգտագործեց հարևան Ատրպատականի արքայական տունը, որը խնամիական կապեր ուներ Արտաշեսյանների հետ և հավակնորդ էր համարվում հայկական գահի: Սրան նպաստում էին Ատրպատականի թագավորության և Հռոմեական կայսրության քաղաքական հարաբերությունները: Ատրպատականը այս ժամանակաշրջանում ընդգրկվել էր Հռոմի ազդեցիվ քաղաքականության ժիրի մեջ և հակադրվել ինչպես պարթև Արշակունիներին, այնպես էլ Մեծ Հայքի թագավորությանը: Մեր թվականության 1-ին թվականին հռոմեական կայսր Օգոստոսի կողմից Արևելք ուղարկված իր թոռը և որդեգիրը՝ Կայոս Կեսարը Մեծ Հայքի թագավոր ճանաչեց Ատրպատականի Արիորարզան թագավորին (մ. թ. 2—4): Վերջինս Անտոնիոսի բարեկամ Ատրպատականի թագավոր Արտավազդի որդին էր:

Արիորարզանը կողմնակիցներ ուներ նաև հայ ավագանու մեջ, սակայն չավագանու մեծ մասը չընդունեց օտար թագավորի իշխանությունը և ընդվզեց: Այդ հասկանալի կլիին, եթե նկատի ունենանք, որ ինչպես Արիորարզանը, այնպես էլ նրան հաջորդած իր որդին՝ Արտավազդը, մեծ էին միևնույն ժամանակ Ատրպատականի թագավորներ և փաստորեն Մեծ Հայքի թագավորությունը միացվում էր Ատրպատականի թագավորությանը¹²:

¹¹ Տակիտոս, Քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Ստեփկյան, Երևան, 1941, էջ 15:

¹² Տե՛ս 2. 3. Առաջադրված, քաղաքական վերաբերությունները ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմ-մա..., էջ 142: